

Arkadiusz Kołodziejczyk

Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku : (część II)

Niepodległość i Pamięć 15/2 (28), 262-267

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Arkadiusz Kołodziejczyk
Akademia Podlaska w Siedlcach

Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku (część II)¹

Wynikiem prac Międzynarodowego Zespołu Badawczego pod nazwą „Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.”, powstałego w pierwszej połowie 2002 r. jako wynik współpracy historyków polskich i ukraińskich, stały się trzy tomy serii pt. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, opublikowane w Rzeszowie w 2004 i 2005 r.² Obecnie do rąk Czytelników trafił tom IV serii, stanowiący pokłosie konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 29 września-1 października 2005 r. we Lwowie przez Instytuty Historii Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franki oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego im. Królowej Jadwigi, oraz tom V, będący zbiorem referatów i komunikatów wygłoszonych w trakcie piątej konferencji naukowej (Rzeszów 28-29 września 2006 r.).

W opublikowanej na łamach „Przeglądu Humanistycznego” recenzji trzech pierwszych tomów serii podkreśliłem: „Nieodzwonne są streszczenia artykułów – sugerowałbym nawet ich rozszerzenie, gdyż publikacja nie może być przeznaczona tylko dla badaczy, a język ukraiński w Polsce jest znany przez bardzo niewiele osób; podobnie nie jest powszechnie znany język polski na Ukrainie (poza – oczywiście – Lwowem i okolicami)”³. Z przyjemnością pragnę skonstatować, że mój postulat został zrealizowany: już od trzeciego tomu, a w obu recenzowanych tomach każdy tekst polski zamyka streszczenie w języku ukraińskim i podobnie – teksty w języku ukraińskim wieńczą streszczenia po polsku. W obu językach podano także spisy treści.

Zachowano również wprowadzony już w tomie II podział na zasadnicze działy, według których pogrupowano referaty i komunikaty. Dział I zawiera teksty o treści ogólnej, metodologicznej i warsztatowej; II – dotyczy okresów Oświecenia i Romantyzmu; III – Pozytywizmu i Neoromantyzmu; wreszcie IV – okresu II Rzeczypospolitej.

Do tomu IV Przedmowę (w jęz. ukraińskim) napisał prof. Leonid Zaskilniak ze Lwowa, podkreślając w niej, że skład Międzynarodowego Zespołu Badawczego się powiększa, gdyż liczy już 20 historyków ukraińskich ze Lwowa, Iwano-Frankowska i Drohobycza, oraz 40 historyków polskich z Rzeszowa, Warszawy, Gdańska, Katowic, Kielc,

1 *Wielokulturowe środowisko Lwowa w XIX i XX wieku*, t. IV pod red. L. Zaskilniaka i J. Maternickiego, Lwów – Rzeszów 2006, ss. 494; t. V pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 2007, ss. 510.

2 Por. recenzję: A. Kołodziejczyk, *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX-XX w.*, „Przegląd Humanistyczny”, 2006 nr 4, s. 139-146.

3 *Ibidem*, s. 145.

Krakowa, Lublina, Łodzi, Poznań, Toruń i Szczecin⁴. Tom zawiera łącznie 34 rozprawy, artykuły i przyczynki (dział I – 6; II – 5; III – 15; IV – 8). Publikację otwiera rozprawa Wojciecha Wrzosa (Poznań) pt. *Historiograficzny status historii narodowej* (s. 12-18), następnie Dorota Malczewska-Pawelec i Tomasz Pawelec (Katowice) przedstawili życie codzienne lwowskich historyków w XIX w. na przykładzie Karola Szajnochy i Henryka Schmitta; Stefan Ciara (Warszawa) podjął ten sam temat w odniesieniu do archiwistów Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie w dobie autonomii; Antoni Krawczyk (Lublin) omówił nieznaną pracę Bernarda Ziffera (1878-1978) pt. *Poland. History and historians*, wydaną w Nowym Jorku w 1952 r. (s. 50-69). Ziffer był uczniem wybitnego profesora Uniwersytetu Lwowskiego – Oswalda Balzera, stąd obecność tego tekstu w prezentowanym zbiorze. Z kolei Władysława Szulakiewicz (Toruń) omówiła dzieje Uniwersytetu Lwowskiego w twórczości Karola Lewickiego (1909-1991), ucznia Stanisława Łempickiego (s. 70-76), a Rafał Stobiecki (Łódź) przybliżył Czytelnikom obraz Kresów Wschodnich w historiografii polskiej na uchodźstwie po 1945 r. (s. 77-92).

Część II (Oświecenie i Romantyzm, s. 93-177) początkuje tekst Mychajło Krila (Lwów) w języku ukraińskim poświęcony pedagogicznej i naukowej działalności na Uniwersytecie Lwowskim „oryginalnego” austriackiego historyka i pisarza Józefa Maussa (1778-1856); Agnieszka Kawelec (Rzeszów) scharakteryzowała poglądy historiozoficzne i metodologiczne Franciszka Siarczyńskiego (1758-1829), reprezentanta szkoły naruszewiczowskiej. „Podobnie jak inni historycy z tego kręgu, oparł swą młodzieńczą edukację właśnie na ideałach oświeceniowych, żywo angażując się w ich propagowanie. Ich owocem były samodzielne dzieła historyczne, opracowane w wieku dojrzałym, częściowo tylko wydane za życia w latach dwudziestych XIX stulecia” – czytamy we wstępie artykułu⁵. Kolejne opracowanie – Wita Górczyńskiego (Warszawa) prezentuje prace monograficzne Henryka Schmitta (1817-1883); Leonid Zaskilniak (Lwów – w jęz. ukraińskim) – przybliży życie i osiągnięcia naukowe Iwana Wagilewicza (1811-1866) na tle epoki i historiografii, zaś Violetta Julkowska (Poznań) – przedstawiła opracowanie pt. *Historia opowiadająca* Karola Szajnochy i Ludwika Kurbali.

Najobszerniejszy dział – Pozytywizm i Neoromantyzm (15 tekstów – s. 178-395) otwiera rozprawa Jerzego Maternickiego (Rzeszów) pt. *Adam Szelański wobec idei historii socjologicznej*. Z kolei Konstantin Kondratiuk (Lwów – w jęz. ukraińskim) pisze o działalności naukowo-pedagogicznej Mychajła Hruszewskiego we Lwowie w latach 1894-1914 (s. 199-208); Mariola Hoszowska (Rzeszów) – o życiu i pracach historycznych Bernarda Kalickiego (1840-1884); Wasyl Pedycz (Iwano-Frankowsk – w jęz. ukraińskim) – ponownie o Mychajło Hruszewskim i głównych kierunkach działalności jego szkoły historycznej w latach 1894-1914 we Lwowie (s. 240-252). Leonid Tymoszenko (Drohobycz – w jęz. ukraińskim) skupił swą uwagę na osobie Antona Petruszewicza (1821-1913), historyka, etnografa, filologa, działacza religijnego i społecznego, badacza dziejów cerkwi; Paweł Sierżega (Rzeszów) omówił dzieje Litwy i stosunków polsko-litewskich w pracach Anatola Lewickiego (1841-1899); Katarzyna Błachowska (Warszawa) scharakteryzowała poglądy Fryderyka Papée (1856-1940), związanego ze Lwowem w latach 1867-1905, na czasy jagiellońskie (s. 283-293); Eugeniusz Koko (Gdańsk) przedstawił twórczość Franciszka Rawity-Gawrońskiego dotyczącą

4 *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX-XX wieku*, t. IV, s. 7.

5 Cyt. za M. Królikowską, *Szkoła naruszewiczowska i jej miejsce w historiografii polskiej XIX wieku*, Warszawa 1989, s. 96.

dziejów Ukrainy we współczesnej mu polskiej i ukraińskiej opinii. Następnie Andrzej Meissner (Rzeszów) zaprezentował artykuł pt. *Idee pedagogiczne Oświecenia w badaniach lwowskich historyków wychowania w latach 1867-1918* (s. 304-315); Oksana Ruda (Lwów – w jęz. ukraińskim) omówiła badania archeograficzne działaczy Naukowego Towarzystwa im. T. Szewczeni w polskich archiwach i bibliotekach w latach 1895-1913, a Witalij Telwak (Lwów – w jęz. ukraińskim) opisał organizację i działalność Iwowskiego Grona Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie (s. 355-367).

Z kolei Alfred Toczek (Kraków) zaprezentował rozprawę pt. *Habilitacje historyków lwowskich (1865-1918)*. Wynika z niej, że na ogólną liczbę ponad 280 historyków lwowskich tego okresu 95 uzyskało habilitacje. Najwięcej – na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego – 43 (w tym Wiktor Hahn, Maksymilian Kawczyński Władysław Semkowicz – po dwie), Wydziale Prawa – 26, wydziale Teologicznym – 7, w Szkole Politechnicznej we Lwowie – 5, w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach – 1; na wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego – 8, na Wydziale Prawa UJ – 6; na Uniwersytecie Wiedeńskim – 7; po jednej habilitacji na Uniwersytetach w Czerniowcach, Grazu, Innsbrucku, Jenie i Wrocławiu. Wśród habilitantów znaleźli się tacy luminarze nauki historycznej jak: Szymon Askenazy (1897), Ludwik Finkel (1886), Ksawery Liske (1869), Władysław Semkowicz (1909, 1914), Adam Szelągowski (1902), Tadeusz Wojciechowski (1883), Oswald Balzer (1885), Józef Buzek (1902), Stanisław Grabski (UJ, 1903), Władysław Abraham (UJ, 1886), Michał Bobrzyński (UJ, 1873), Aleksander Brückner (UWied., 1878). Ten dział kończy artykuł Ulany Weykopols'kiej pt. *Myron Korduba i kwestia historii teoretycznej na łamach „Zapysok NTSZ”* (s. 386-395).

Dział IV poświęcony dwudziestoleciu międzywojennemu (s. 396-493), początkuje artykuł Lidiji Łazurko (Drohobycz – w jęz. ukraińskim) pt. *Zagadnienia formowania się polskiej nauki historycznej okresu międzywojennego na łamach „Kwartalnika Historycznego”*; następnie Jolanta Kolbuszewska przedstawiła rozprawę na temat historyczno-kulturowej refleksji Jana Ptaśnika (1876-1930) na tle polskiej historiografii dwudziestolecia międzywojennego (s. 410-420); Ihor Czornowół (Lwów – w jęz. ukraińskim) przedstawił życie i działalność historyka Bohdana Barwińskiego (1880-1958), syna znanego ukraińskiego konserwatysty – Aleksandra. Z kolei Lidia Michalska-Bracha (Kielce) przybliżyła sylwetkę Marii Bruchnalskiej, autorki wydanej w okresie międzywojennym pracy pt. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym* (Miejsce Piastowe 1933); Roman Ławrec'kyj (Lwów – w jęz. ukraińskim) przedstawił refleksje badawcze na temat: *Historyczna mediewistyka na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1918-1939* (s. 446-460); Joanna Pisulińska (Rzeszów) opisała działalność naukową i dydaktyczną Czesława Nankego (1883-1950) na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie; Jan Tyszkiewicz (Warszawa) przedstawił artykuł pt. *Stanisław Zakrzewski o nazwach plemiennych z Europy Wschodniej w IX stuleciu* (s. 474-483). Publikację zamyka artykuł Jerzego Centkowskiego (Rzeszów) o Ewie Maleczyńskiej (1900-1972) jako dydaktyku historii.

Tom V serii *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* stanowi zbiór studiów i szkiców historiograficznych zaprezentowanych w trakcie wspomnianej konferencji w Rzeszowie (28-29 września 2006 r.), która skupiła blisko 50 historyków polskich i ukraińskich. W jej trakcie wygłoszono 26 referatów i komunikatów; dołączono do nich 6 innych tekstów, które z różnych powodów nie mogły być zaprezentowane na konferencji. We Wstępie do V tomu Jerzy Maternicki podkreślił: „Studia i szkice publikowane w niniejszym tomie są nieraz kontynuacją prac ogłoszonych

w poprzednich czterech tomach naszej serii, często jednak dotyczą tematów nowych, zaniebanych zarówno w historiografii polskiej, jak i ukraińskiej. Niektórzy autorzy koncentrują swoją uwagę na mniej lub bardziej wybitnych postaciach lwowskiego środowiska historycznego, inni zajmują się jego zapleczem instytucjonalnym, jeszcze inni – poglądami metodologicznymi historyków i ich zapatrywaniami na przeszłość Polski i Ukrainy. Nie brak też prac ukazujących złożone relacje między historykami polskimi i ukraińskimi. Okazuje się, że postawy historyków polskich wobec historyków ukraińskich, a także badaczy ukraińskich wobec ich polskich kolegów były bardziej zróżnicowane, niż to dotychczas przyjmowaliśmy. Nie brakowało wysiłków na rzecz pojednania obu zwaśnionych stron, a przynajmniej zmierzających do złagodzenia istniejących napięć⁶.

Dział I publikacji (*Zagadnienia ogólne, metodologiczne i warsztatowe* – 5 tekstów – s. 17-103) otwiera rozprawa W. Wrzoska pt. *Prawda stosowana korporacji historyków wobec prawdy filozofów*; następnie Bożena Płonka-Syroka (Wrocław) przedstawiła swoje refleksje na temat koncepcji faktu naukowego Ludwika Flecka (1896-1961), mikrobiologa, historyka i filozofa medycyny, w odniesieniu do poglądów niemieckiej szkoły neoromantycznej (s. 24-41); L. Zaskilniak omówił (w jęz. ukraińskim) kształtowanie się nowoczesnej historiografii ukraińskiej w Galicji XIX wieku, zaś W. Telwak sięgnął znów do osoby M. Hruszewskiego, prezentując szkic pt. *Mychajło Hruszewski w historiografii polskiej XX wieku* (w jęz. ukraińskim). Dział I kończy rozprawa Artura Znajomskiego (Lublin) poświęcona wpływowi lwowskiego środowiska historycznego na rozwój metodyki bibliografii osobowej do 1939 roku (s. 88-103).

Czasy Oświecenia i Romantyzmu w dziejach lwowskiego środowiska historycznego przybliżają cztery teksty (s. 107-172). M. Hoszowska podjęła problematykę arian i polskiej tolerancji religijnej w podręcznikach historii późnego Oświecenia; K. Błachowska pisze o badaniach Kazimierza Stadnickiego (1808-1886) nad dziejami dynastii Giedyminowiczów; D. Malczewska-Pawelec i T. Pawelec powtórnie podjęli temat Lwowa jako środowiska życia lwowskich historyków XIX w. na przykładzie K. Szajnochy i H. Schmitta, a Natalia Leszkowycz (Lwów – w jęz. ukraińskim) opisała działalność lwowskiego księgarza i wydawcy Jana Milikowskiego (1781-1866) w zakresie publikacji i udostępniania książek historycznych, który w latach trzydziestych-czterdziestych XIX w. założył we Lwowie i innych miastach Galicji szereg księgarni.

Jak w poprzednich tomach najobszerniejszy jest dział III zawierający teksty z okresu Pozytywizmu i Neoromantyzmu (13 studiów i szkiców, s. 175-344). V. Julkowska zaprezentowała studium pt. *Refleksje historyków lwowskich, krakowskich i warszawskich drugiej połowy XIX w. na temat dziejów i aktualnego stanu historiografii polskiej*; I. Czarnowół na podstawie wspomnień Omelana Kałyrowskiego przedstawił pracownię Ksawerego Liskego (w jęz. ukraińskim); A. Toczek omówił działalność historyków lwowskich w towarzystwach historycznych miasta w latach 1867-1918 (s. 211-239); L. Łazurko przybliżyła Czytelnikom współpracę ukraińskich uczonych z Polskim Towarzystwem Historycznym (w okresie lwowskim jego działalności). J. Kolbuszewska skupiła się na twórczości recenzyjnej Tadeusza Korzona na łamach „Kwartalnika Historycznego” w latach 1887-1917, a Olha Szczodra (Lwów – w jęz. ukraińskim) – na zagadnieniach prehistorii i dziejów Rusi w badaniach Iwana Franki (1856-1916), wybitnego ukraińskiego uczonego, pisarza i publicysty.

6 J. Maternicki, *Wstęp*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. V, s. 9.

Z kolei A. Meissner sięgnął do zainteresowań dziejami Podola i Wołynia Michała Rollego (1855-1932), szczególnie Liceum Krzemienieckiego („Ateny Wołyńskie”); W. Pedycz po raz kolejny podjął trud badań nad twórczością M. Hruszewskiego [*Zagadnienia historii Polski w badaniach lwowskiej szkoły historycznej M. Hruszewskiego (koniec XIX – początek XX w.)*], a O. Ruda (w jęz. ukraińskim) omówiła problematykę dziejów Ukrainy w dorobku naukowym Wiktora Czermaka (1863-1913). Irmina Macewko (Lwów – w jęz. ukraińskim) opisała kontakty krakowskiego Klubu Słowiańskiego z ukraińskim środowiskiem historycznym Lwowa (s. 306-316); O. Popowycz ponownie nawiązała do archeograficznych ekspedycji działaczy Naukowego Towarzystwa im. T. Szewczenki, tym razem do zagranicznych bibliotek i archiwów na przełomie XIX i XX w.; J. Tyszkiewicz przybliżył przywileje dla zwierzchników Cyganów opublikowane przez historyków lwowskich – Antoniego Prochaskę i Teofila Emila Modelskiego. Dział III zamyka szkic Oleha Pawłyszyna (Lwów – w jęz. ukraińskim) poświęcony ukraińskiemu środowisku historycznemu Lwowa w latach I wojny światowej (s. 335-444).

Dział IV obejmujący okres II Rzeczypospolitej otwiera szkic Bohdana Hud’a (Lwów – w jęz. ukraińskim) na temat początków kierunku „państwowego” w historiografii ukraińskiej Lwowa w latach 1918-1939; z kolei M. Kril pisze o Wasylu Romanowiczu Wawryku (1889-1970) jako historyku (Lwów – w jęz. ukraińskim, s. 355-365); J. Pisulińska prezentuje studium pt. *Historycy i historia w lwowskich towarzystwach historycznych okresu międzywojennego* (s. 366-385), a W. Szulakiewicz przedstawiła członków Lwowskiego Oddziału Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce (1920-1929); S. Ciara omówił miejsce i rolę nauk pomocniczych historii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w dobie II Rzeczypospolitej (s. 395-408); J. Maternicki – parasyntezę dziejów Polski Adama Szelągowskiego (1873-1961) z 1921 r. (*Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1921); Ewa Szeloch (Rzeszów) opisała problem Żydów i ich rolę w dziejach Polski w syntezach i podręcznikach szkolnych A. Szelągowskiego, zaś L. Michalska-Bracha – dokonania tego historyka w badaniach nad dziejami powstania styczniowego (s. 464-475). Na koniec P. Sierżęga pisze o lwowskich „Wiadomościach Historyczno-Dydaktycznych” (1933-1939), a H. Wójcik-Łagan (Kielce) o Franciszku Bujaku (1875-1953) jako dydaktyku historii (s. 500-510).

W sumie w pięciu tomach *Wielokulturowego środowiska historycznego Lwowa w XIX i XX w.* opublikowano 136 rozpraw i szkiców, w tym 45 w języku ukraińskim (w tomie I opublikowano studium ukraińskiego badacza L. Zaszkilniaka po polsku i dwa teksty historyków niemieckich z Bielefeld – także po polsku). Imponująca jest także ogólna liczba stron – 2142. Cztery tomy I-III i V opublikowało Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, tom IV – strona ukraińska we Lwowie. Redaktorem t. I jest J. Maternicki, pozostających – J. Maternicki i L. Zaszkilniak.

Trudno o jakieś uwagi szczegółowe przy tak dużej liczbie różnorodnych studiów i szkiców. Na podstawie czterech tomów (II-V), w których wprowadzono podział na działy i okresy historyczne, można stwierdzić, iż największym zainteresowaniem cieszył się okres Pozytywizmu i Neoromantyzmu (do 1918 r.) – 54 teksty; następnie lata II Rzeczypospolitej – 33, Oświecenie i Romantyzm – 17, a zagadnienia ogólne, metodologiczne i warsztatowe – 18. Nie zmienia tych proporcji analiza prac zawartych w I tomie. Tylko jedną pracę poświęcono losom historyków lwowskich w okresie II wojny światowej. Spośród historyków najwięcej studiów i szkiców poświęcono (nieoczekiwanie) Henrykowi Schmittowi – 6, Mychajło Hruszewskiemu – 5, Karolowi Szajosze i Adamowi Szelągowskiemu – po 4, Ignacemu Lubicz-Czerwińskiemu, Franciszkowi Rawi-

cie-Gawrońskiemu i Myronowi Kordubie – po 3, Janowi Ptaśnikowi, Franciszkowi Bujakowi i Franciszkowi Siarczyńskiemu – po 2. Wielu spośród najwybitniejszych lwowskich historyków – np. Oswald Balzer (1858-1933), Władysław Abraham (1860-1941) czy Stanisław Lempicki (1886-1947) nie znalazło uznania członków Zespołu Badawczego kierowanego przez profesora Jerzego Maternickiego. Trzy teksty poświęcono problematyce roli Żydów w dziejach Polski na łamach prac historyków lwowskich, ale tylko jeden historykowi żydowskiemu (Mojżesz Schorr). Z drobnych potknięć można wymienić niekonsekwencje w tłumaczeniu ukraińskich nazwisk i imion na język polski (Hruszewskij – Hruszewski, Lidija-Lidia), brak ujednoczenia przypisów (np. „KH”, KH, „Kwartalnik Historyczny”); można też określić jako dyskusyjne przypisanie kilku artykułów do określonych działów.

W sumie powstała bardzo istotna i ważna seria wydawnicza poświęcona lwowskiemu środowisku historycznemu do 1939 roku. Szkoda, że zabrakło artykułu dotyczącego lat 1939-1941 i okresowi następnemu – latom bardzo trudnym we wzajemnych stosunkach polsko-ukraińskich. Warto też zastanowić się nad kontynuacją podjętej problematyki badawczej. Temu celowi służyła niewątpliwie przeprowadzona 27 i 28 września 2007 r. na Uniwersytecie Rzeszowskim I Międzynarodowa Konferencja Naukowa pod nazwą: „Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku”; wygłoszono w jej trakcie blisko 60 referatów i komunikatów⁷.

Na koniec wypada podkreślić ogromny wkład jaki wnieśli redaktorzy serii – prof. Jerzy Maternicki i prof. Leonid Zaskilniak, koordynujący prace strony ukraińskiej, oraz przychyłność władz Uniwersytetu Rzeszowskiego z rektorem Włodzimierzem A. Bonusiakiem na czele, dzięki którym wydawnictwo zostało opublikowane.

7 Materiały tej konferencji naukowej również zostaną opublikowane.